

www.izbornyk.org.ua/vzaimo/vz14.htm. 13. Центральний державний історичний архів України у м.Києві, ф. 442, оп. 637, спр. 545, 38 зв. 14. ПСЗ-ІІ. – т.41, відд.І. – № 43547. 15. ПСЗ-ІІ. – Т. 42, відд. ІІ. – № 44590. 16. Олешко П.С. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 р. / П.С.Олешко // Науковий вісник Волинського державного університету: Історичні науки. – Луцьк, 1999. – № 5. – С. 73–77. 17. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. – СПб., 1894. – 544 с. 18. Кириченко В. Є. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останнє двадцятиріччя XIX ст. / В.Є.Кириченко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 397–405. 19. Шепелев В. Е. Акционерные компании в России / В. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 346 с. 20. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с. 21. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России / [Сост. Н.А.Проскурякова. Отв. ред. А.П.Карелин]. – М.: изд-во АН СССР, 1980. – 79 с.

Андрей Крыськов

АКЦИОНЕРНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

Статья посвящена исследованию создания и деятельности акционерных учреждений ипотечного кредита в губерниях Правобережной Украины второй половины XIX в. Рассмотрена юридическая база их деятельности, количественные параметры этой деятельности, а также проанализировано их влияние на функционирование земельного рынка в регионе.

Ключевые слова: ипотечный кредит, банк, процент, Правобережная Украина, акционерные учреждения.

Andrij Kryskov

MORTGAGE LENDING INSTITUTIONS IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY.

This article is dedicated survey of the establishment and functioning of the mortgage lending institutions in the provinces of Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth century. Considered the legal framework of the mortgage institutions, quantitative parameters of their activity, and analyze their impact on the functioning of the land market in the region.

Key words: mortgage, bank, rate, Right-Bank Ukraine, equity firms.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЦУКРОВОЮ ПРОДУКЦІЄЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей збуту української цукрової промисловості на зовнішні ринки у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: цукрова промисловість, губернія, Російська імперія, торгівля, ринок.

Важливою умовою товарного виробництва є торгівля, що постійно відіграє важливу роль у розвитку продуктивних сил країни, і навпаки, її успіхи і обсяги залежать від загального стану економіки. Збільшення обсягів торгівлі призводить до руйнування обсягів особливостей окремих ринків. У руках купців і промисловців накопичувалися капітали, які у подальшому при сприятливих обставинах використовувалися для розвитку виробництва.

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження, зокрема вивчалися різні галузі обробної промисловості. Цукрова промисловість Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. належить до галузей, які недостатньо досліджені істориками.

Вирішення поточних та перспективних соціально-економічних проблем в Україні нерозривно пов'язане із радикальними перетвореннями, створенні ефективної ринкової економіки, яка має опиратися на різноманітні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинуту систему фінансів та потужні стимули особистої та колективної зацікавленості. Історія розвитку цукрової промисловості України, її взаємодія з органами державної влади й управління, вплив на соціально-економічні, політичні та культурні процеси регіону вимагає глибокого вивчення та переосмислення. Отже, у поле зору істориків, як одне із актуальних завдань, повинен потрапити механізм формування і функціонування ринкової економіки, зокрема в цукровій промисловості.

Об'єктом дослідження статті є соціально-економічні чинники, пов'язані з розвитком цукрової промисловості.

Предмет дослідження – збут продукції цукрової промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. на зовнішні ринки.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових аспектів збуту української цукрової промисловості.

Виходячи із мети, поставлено завдання, дослідити механізм формування і функціонування зовнішньої торгівлі та ринків збуту цукрової галузі в досліджуваний період.

Над цією проблемою працювали такі учені-дослідники, як Л. Волохов [21], М. Толпигін [28], І. Фещенко-Чопівський [29] та багато інших. Проте вони у своїх працях, у переважній більшості, наводили загальні дані про розвиток цукрової промисловості Російської імперії та українських губерній. До когорти джерелознавчих праць із цієї проблематики віднесені архівні матеріали [22; 26–27] та періодичні видання [1–20; 23–25], які дали можливість автору об'єктивно й неупереджено висвітлити особливості збуту цукрової промисловості на зовнішні ринки. На сьогоднішній день залишається ще низка питань, на які науковцям потрібно дати об'єктивну відповідь, на деякі із них автор статті намагався відповісти.

Виникнення і розвиток транспорту, як важливої галузі промислового виробництва, відіграло значну роль у соціально-економічному житті Російської імперії, в тому числі й України, прискоривши становлення ринкових відносин, призвело до подальшого розширення зовнішньої торгівлі. За обсягами і темпами спорудження залізниць, Україна мало чим поступалася перед Росією. Як свідчить конфігурація побудованої мережі, найближчою метою залізничного будівництва у той період було спорудження залізничних магістралей, які б задовольняли потреби торгово-промислового обігу різних галузей промисловості. Передусім будувалися експортні лінії. При цьому враховувалося, що для Росії, як держави переважно землеробської, дуже важливо, по можливості, здешевити доставку відпускнуго хліба до балтійських і чорноморських портів найкоротшими напрямками.

Усі експортні лінії, за винятком стратегічних, скеровувалися з внутрішніх хліботоргових районів до портів, а будівництвом декількох широтних ліній одночасно намагалися відкрити "вихід" хлібові та товарам цукрової галузі через західний сухопутний кордон. Безсумнівно, ці напрямки відображали еволюцію поміщицьких господарств до нових товарно-грошових відносин, які вимагали не тільки нової техніки ринку, але незрівнянно більш місткого як зовнішнього, так і внутрішнього ринків збуту для товарів цукрової промисловості.

У багатьох випадках при транспортуванні вантажів з верхів'їв Дніпра до чорноморських портів товари обвозили сухопутним шляхом і нижче порогів завантажувалися на судна. Таке перевезення обходилося державі настільки дорого, що при сплаві великих партій товару витрачалося коштів більше, ніж від збитків під час аварій суден на порогах. Такі випадки були нерідкім явищем. Лише за двадцять років (1852–1872 рр.) через дніпровські пороги проплило 6,1 тис. плотів, з них розбито близько 2 % [27, л. 423].

Залізниці забезпечували транспортні зв'язки між різними економічними районами України, відкривали нові ринки для цукрової промисловості, сировинні джерела з ринками робочої сили і збуту продуктів та самі були великими ринковими підприємствами. З початком будівництва залізничної мережі в Україні (з середини 60-х років XIX ст.) гужовий транспорт вступає у нерівну конкурентну боротьбу із залізничним. Можливість упродовж деякого часу такої конкуренції визначалася тим, що мережа ґрунтових шляхів була розгалуженіша, ніж залізниць. Проте досконалість перевезень ґрунтовими шляхами була надто низькою відносно здатності перевозити значну кількість вантажів, так і щодо швидкості, зручності, безпеки, регулярності й дешевизни перевезень. Внаслідок обмеженості рушійної тваринної сили й дешевизни перевезень, засоби змогли б перевезти лише незначну частину залізничних вантажів. Крім того швидкість руху обох видів транспорту не можна порівнювати: для товарних гужових перевезень середня швидкість становила 30–50 верст на добу, а товарних залізничних перевезень – 150–300 верст, тобто була вп'ятеро-вшестеро вищою. У такому ж становищі перебував гужовий транспорт щодо зручності, безпеки, регулярності перевезень. Вартість перевезень на гужовому транспорті, згідно зі свідченням тогочасних дослідників, становила у середньому 1/10–1/15 копійок (далі – коп.) з пудо-версти, а на залізничному транспорті – близько 1/30–1/50 коп., а нерідко залізниця мала можливість знизити її до 1/76–1/113 коп. [26, л. 98].

За цих умов чумаки, зокрема на Лівобережній Україні, переходять на кінну тягу й цілорічне фурманування. Використання коней замість волів деякою мірою здешевлювало візницький промисел та підвищувало швидкість перевезень. Через те, що у 80-х роках XIX ст. хліб, цукор, вовна, сіль, будівельні матеріали повністю перевозилися залізницями, "фурщики-чумаки" почали перевозити вантажі на короткі відстані. На початку 90-х років XIX ст. чумацький промисел повністю зник [26, л. 99 зв. – 100]. Гужовий транспорт спеціалізувався виключно на перевезенні вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней та до великих міст з їх найближчих околиць. Проте прокладання під'їзних

рейкових (вузьколінійних) шляхів до заводів, копалень, пристаней позбавляло гужовий транспорт можливості конкурувати із залізницею навіть на найкоротших відстанях.

Розвиток річкового пароплавства, поряд із залізничним транспортом, сприяв розвитку торгівлі України в системі всеросійського ринку. Так, по верхньому Дніпру, Сожу, Десні з центральних губерній Російської імперії та з Білорусії постачали залізо, залізні вироби, скло, лісові матеріали, уверх по Дніпру, Десні та Прип'яті – у Росію та Білорусію – хліб, спирт, цукор, сіль тощо; з пристаней Дніпра у морські порти надходили – хліб, цукор, спирт тощо. Таким чином, річкове пароплавство, поряд із залізничним транспортом, відіграло значну роль у розвитку товарного виробництва, у зміцненні економічних зв'язків між Наддніпрянщиною і сусідніми районами Російської імперії та Білорусії.

Аналіз зовнішньої торгівлі свідчить про те, що Російська імперія, у тому числі й Наддніпрянська Україна, на світовому ринку була у переважній більшості постачальником сировини, причому лєвова частка належала сільськогосподарській продукції. Однією із важливих складових експорту був цукор, який збувався у різні регіони. Окружні управління, керовані наглядачами, забезпечували безпосередній нагляд за підприємствами-виробниками та торговцями певної продукції. У досліджуваній період цукрова галузь мала важливе значення. Оскільки в експорті Російської імперії продукція цукрової промисловості посідала значне місце та приносила відчутні прибутки, уряд намагався не допустити занепаду цієї галузі, який намітився після реформи 1861 р.

Одночасно із заснуванням синдикату, цукрозаводчики підписали умови вивозу цукру за кордон, за яким (пункт 1) вивіз цукру впродовж низки років може відбуватися лише "при взаємному контролі". Другий пункт умов визначав розміри вивозу (не більше 25 % загального обсягу виробництва) і ґатунок цукру. Було обумовлено, що "під цукром, який підлягав вивозові, маєтсья на увазі цукор-пісок і рафінад" [26, л. 104 об.].

Умови передбачали, що припинити вивіз цукру за кордон учасники синдикату могли тільки тоді, "коли ціна цукрового кристалічного піску встановиться на Київській біржі в 4 крб. 50 коп. за пуд". 10-й пункт передбачав порядок розподілу виручки за проданий за кордоном цукор: "Виручені від продажу цукру-піску гроші, – зазначалося у цьому пункті, будуть розподілятися між співвласниками всього цукру відповідно до доставленої кожним з них кількості..." [26, л. 108]. У 14-му пункті визначалися міри покарання за не вивезення за кордон цукру в установлені договором терміни. За кожен пуд невивезеного своєчасно цукру контрагент сплачував штраф у таких розмірах: за один тиждень зволікання – 5 коп. за пуд, за два тижні – 15 коп., за чотири тижні – 50 коп., за шість тижнів – 1 карбованець (далі – крб.) 20 коп., за вісім тижнів – 2 крб. 50 коп. за пуд. Гроші з несвоєчасних платників стягувалися у судовому порядку [26, л. 111]. Таким чином, цукрозаводчики вирішили позбутися "зайвого" цукру і домогтися на внутрішньому ринку підвищення цін, що незабаром й відбулося.

Синдикат випускав на внутрішній ринок тільки передбачену договором кількість цукру. Цукор, що вироблявся понад норму, підлягав вивезенню за кордон, хоч ціни на нього там були значно нижчі, ніж у Російській імперії. Так, наприклад, із звіту товариства братів Терещенків видно, що за 1889 р. вивезено, згідно з установленою нормою, зі Крупецького заводу – 30 тис. пудів, із Малигінського – 8425 пудів і додатково 32009 пудів 24 фунти за ціною 1 крб. 30 коп. за пуд [26, л. 115, 116]. Про загальний розмір експорту цукру Російської імперії свідчать такі дані: у 1888 р. вивезено цукру-піску 4524161 пуд і рафінаду 1056658 пудів; у 1891 р. вивіз цієї продукції досяг 6325964 пудів і рафінаду 1252093 пудів [26, л. 120].

Виготовлений у країні цукор поділявся на спожитий у середині країни і той, що вивозився за кордон, зокрема на східні ринки (у Персію, Бухару, Китай тощо), менше у західноєвропейські країни. Проте так було не завжди. До 1875–1876 рр. виготовленого у Російській імперії цукру не вистачало, а тому для задоволення внутрішнього попиту доводилося його ввозити з-за кордону [28, с. 5].

Щороку рік кількість ввезеного цукру у Персію збільшувалася. У 1860 р. його відправили на 5018 крб., у 1865 р. – на 685794 крб., у 1870 р. – на 397802 крб., у 1875 р. – на 1867498 крб. і в 1880 р. – на 2430188 крб. [1, с. 97]. Це відбувалося у той час, коли транзит у 1857–1882 рр. цього продукту європейськими купцями становив 30 млн крб., або у середньому – 12 млн крб. щорічно. Через морські шляхи у 1886 р. в Персію відправлено 458739 пудів цукру, а через сухопутні кордони – усього 19685 пудів. У 1887 р. експорт цукру Закавказькими сухопутними шляхами скоротився до 16064 пуди, а морським шляхом збільшився до 857388 пудів, або у 1,86 рази [15, с. 14]. Із закінченням будівництва Закаспійської залізниці, російськими купцями був освоєний новий торговельний шлях. Цукор Каспійським морем доставлявся до Узунь-Ада, потім залізницею у Ашхабад, пізніше через Джульфу у Персію, а звідти розповсюджувався в Афганістан.

Не задовільнившись торгівлею цукром у Персію, уряд намагався виконати вимоги цукроварів щодо збільшення конкурентоздатності російських товарів в Афганістан і Персію, відновив з червня 1893 р. ввіз безакцизного цукру [23, с. 2], який був тимчасово відмінений у 1892 р. Висока якість

цукрової продукції сприяла її конкурентоздатності. В Азербайджані цукор збувався за ціною 4 крб. 85 коп., а французький, низької якості – по 3 крб. 40 коп. за пуд. Ціна російського цукру була на 80 коп. вищою від французького. У місцевостях, у яких російський товар витісняв західноєвропейський, торгівці отримували можливість встановлювати монопольно високі ціни на товар. Так, у Хорасані їх рівень коливався у межах 5,4–6,2 крб. за пуд [19, с. 4], що перевищувало середній рівень цін на даний товар на внутрішніх ринках. У цьому році керуючий акцизними зборами Туркестанського краю і Семиреченської області, у донесенні в столицю, констатував, що "Кашгар по відношенню до нашої торгівлі зі Сходом починає відігравати ту роль, що і Бухара, стаючи посередником між Російською імперією і такими Середньоазіатськими державами, які знаходяться у сфері політичного і торгового впливу Англії", як Афганістан, Кашмир і інші. До того часу російський цукор уже завоював ринки збуту Гілянської, Мізадеранської, Астрабадської провінцій і у Хорасані. Значна частина цукру із Хорасану відправлялося до Афганістану. У азербайджанській провінції російський цукор конкурував з французьким, який постачався туди через Трапезунд [19, с. 5]. Поступово і на тегеранському ринку домінуюче становище зайняв російський цукор. Згідно міністерства фінансів, збувалося 75 % російського і 24 % французького цукру. У місцях конкурентної боротьби ціни на цукор були досить високими – 4 крб. 80 коп. за пуд, без урахування акцизу. У Кашгарі ціни навіть коливалися від 10 до 14 крб. і більше за пуд, в залежності від пропозиції [19, с. 5]. Зі збільшенням цукрової продукції ціни знижувалися і, навпаки, зі зменшенням – зростали.

У міру освоєння нових територій у Середній Азії російські та українські купці і промисловці посилювали свій вплив навіть у тих місцевостях, з якими Російська імперія не мала торговельних відносин. Це відбувалося двома шляхами: на приєднаних землях і Персії. Продукція українського виробництва на середньоазіатських ринках з успіхом доводила свою конкурентоздатність. І в цьому випадку також з допомогою уряду. Російський цукор у кількості 919 тис. пудів постачався в Англію. У 1886 р. ввезено 2320 тис. пудів, у 1888 р. – 2774 тис. пудів, 1889 р. – 2673 тис., 1891 р. – 1884 тис., 1892 р. – 1285 тис., 1893 р. – 375 тис., 1894 р. – 1776 тис. Пудів [20, с. 9–10]. Зменшення у 90-х роках XIX ст. експорту цукру в Англію пояснюється успіхами торгівлі цим товаром на середньоазіатських ринках. Порівняно інтенсивний експорт цукру в Європу був пов'язаний з тим, що у період створення синдикату спостерігалася тенденція до зростання цін. Упродовж 15 лютого – 14 червня в Англії вони піднялися з 13,04 до 25 шилінгів, або на 80,3 %, у Магдебурзі – на 90,2 %, у Парижі – на 56 %. Це знали явище не могло бути непоміченим російськими і українськими промисловцями. Вони добре перевагу свого товару, який мав високий відсоток цукристості. А звідси і дещо вища ціна товару. У серпні 1887 р. німецька продукція із цукристістю 88 % на лондонському ринку збувалася по 12 шилінгів, а російська, з 98 % цукристості – по 14 шилінгів [15, с. 8].

Улітку 1889 р. ціни на лондонському ринку підвищилися. Особливим попитом користувався російський жовтий цукор. Якщо білий продавали по 25–25,5 шилінгів, то жовтий – по 27 шилінгів. Тоді, як на київських ринках, ціна на цукор коливалася від 4,7 до 4,75 крб. і досягала навіть 5 крб. за пуд. Промисловці продовжували посилений експорт товару [16, с. 14].

На початку 90-х років XIX ст. ціни у Лондоні почали знижуватися. У 1891 р. російський цукор збувався вже по 16 шилінгів [18, с. 23], проте торгівля була вигідною. Для з'ясування дійсної ціни, за якою збувався російський цукор у Лондоні, слід переводити валютні гроші на кредитні, співвідношення яких було 2:3 і додати не менше 85 коп. поверненого акцизу та відняти від отриманої суми 30 коп. фрахту від станції Фастів – до Лондона. У 1891 р. прибуток з проданого пуда цукру становив не менше 3 крб. 60 коп. Ці ціни не потрібно вважати збитковими, оскільки середня собівартість продукції у той час становила 3 крб.

Менш вигідним міг виявитися експорт лише у 1894 р., коли у Європі, в зв'язку з перевиробництвом, виникла нова криза. Упродовж 1891–1895 рр. виробництво цукру в Німеччині зросло з 55656,5 тис. до 100600,1 тис. пудів, в Англії – з 43130,1 тис. до 57415,1 тис. пудів, у Франції – з 34888,7 тис. до 40932,3 тис. пудів, у Російській імперії – з 28654,7 тис. до 34970,7 тис. пудів. У Бельгії зростання продукції збільшилося з 8790,8 тис. до 13370,9 тис. пудів, у Нідерландах – з 2087,8 тис. до 2670,1 тис. пудів. У загальному, виробництво цукрової продукції упродовж чотирьох виробничих сезонів у шести європейських країнах збільшилося на 68950,7 тис. пудів [20, с. 31].

У цілому на європейські ринки поступило 168575 тис. пудів продукту, що становить у середньому по 42123,75 тис. пудів щорічно. На думку тогочасних спеціалістів, допустимий щорічний приріст, без негативних наслідків для промисловості, не повинен перевищувати 15625 тис. пудів [25, с. 4]. Отже, лише у цей період експорт цукру можна вважати менш прибутковим. При цьому слід мати на увазі й те, що під час кризи зниження цін не уникнути і що промисловість Росії, у тому числі й Наддніпрянської України, саме тоді різко скоротила обсягом експорту.

Цукрозаводчики усвідомлювали становище цукрових ринків у Європі. Так, у 1890 р., крім вивезених у Англію 426918 пудів (до речі, найменша кількість упродовж всього існування синдикату), з Росії поступило туди додатково 792370, Австро-Угорщину – 118823, Німеччину –

142007, Туреччину – 59719 і через Владивосток для експорту – 68679 пудів цукру [17, с. 19]. Експорт цукру був вигідним.

У 1890–1891 рр. експортні ціни, з урахуванням транспортних та інших витрат, для українських промисловців коливалися у межах 3,05 – 3,38 крб., а згідно з даними бюро цукрозаводчиків, на місцевих ринках – від 3,95 до 4,4 крб. за пуд. Власники заводів за кожен проданий пуд отримували чистого прибутку не менше 1,55 крб. [24, с. 5].

29 березня 1907 р. із Крюківського цукрово-рафінадного заводу Сосницького повіту Чернігівської губернії вивезено у Китай цукру-рафінаду, виготовленого у 1906–1907 рр., всього 599 пудів 03 фунти [22, арк. 7 зв.].

Динаміку збуту рафінаду і піску у Фінляндію у різні періоди 1907–1909 рр. показано у таблиці 1.

Таблиця 1

Роки	Вивезено рафінаду і піску у різний період	
	Рафінад	Пісок
1907	2959665	12163247
1907	3027805	12419523
1907	3091473	12673846
1907	3171569	12810372
1907	3339142	13283324
1908	73253	1069543
1908	81580	1356385
1908	228433	1934447
1908	231953	1994058
1908	724445	5020320
1908	1439925	7364491
1909	1814097	1336256

Кількість вивезеного цукру з Наддніпрянщини на початку ХХ ст. у Фінляндію (в пудах) [подано за: 2, с. 92; 3, с. 124; 4, с. 156; 5, с. 188; 6, с. 288; 7, с. 319; 8, с. 560; 9, с. 592; 10, с. 656; 11, с. 687; 12, с. 153; 13, с. 452; 14, с. 451].

Український цукор у 1913–1914 рр. вивозився до Болгарії (163,6 тис. пудів), Англії (74,9 тис. пудів), Китаю (149,4 тис. пудів), Норвегії (81,8 тис. пудів), Туреччини (199,5 тис. пудів), Персії (5189,1 тис. пудів), Фінляндії (2692,1 тис. пудів), Австрії (12,6 тис. пудів). Разом це становило 8563 тис. пудів [29, с. 11]. Враховуючи, що з Росії у 1913–1914 рр. експортовано 8666 тис. пудів, то потрібно зробити висновок, що майже весь цукор, який вивозився з Російської імперії на закордонні ринки, був українським. У досліджуваній період вітчизняний цукор завдяки своїй високій якості і порівняно низькій ціні впевнено конкурував на світовому ринку з німецькими, французькими, бельгійськими цукровими виробниками.

При виробництві з буряку цукру-піску отримували й відходи виробництва – чорну мелясу, жом і дефекаційний бруд, а при виробництві рафінаду – отримували світлу (рафінадну) мелясу. Частину меляси продавали винокурним заводам. Пересічна ціна меляси у 1909–1913 рр. коливалася в межах 12–25 коп. за пуд. Ціна за рафінадну мелясу досягала 2 крб. за пуд. Вона постачалася на кондитерські фабрики, окрім того нею підсолоджували замість цукру різні харчові продукти та напої. Жом постачався виключно для корму худобі. Сирий жом продавався місцевим селянам та поміщицьким господарствам за ціною 1,5–2,5 коп. за пуд. Дефекаційний бруд вивозився на поля для підживлення [21, с. 40–41].

Отже, урядова політика у галузі виробництва і збуту цукру скеровувалася на збереження і розвиток цієї галузі промисловості. Закони від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва і збуту цукру у країні та доповнення до нього від 12 травня 1903 р. відігравали винятково позитивне значення для розвитку вітчизняного цукрового виробництва. Урядове регулювання цін на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, різке коливання ціни було усунено, ціни на цукор зменшувалися, а споживання його зростало. Значної шкоди зазнала цукрова промисловість у роки Першої світової війни.

Отже, Україна відіграла важливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. Це пояснюється тим, що лівова частка продукції цукрової промисловості імперії припадала саме на українські губернії, які спеціалізувалися, в основному, на збуті товарів харчової промисловості. Розвиток внутрішнього ринку, спеціалізація промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення обумовили розширення у пореформений період торгівельних зв'язків України з іншими територіями.

Список використаних джерел

1. Вестник промышленности. – 1884. – ноябрь. – С. 97. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 20 июля 1908. – № 29. – С. 92.
3. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 27 июля 1908. – № 30. – С. 124.
4. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 3 (16) августа 1908. – № 31. – С. 156.
5. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 10 (23) августа 1908. – № 32. – С. 188.
6. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 31 августа (13 сентября) 1908. – № 35. – С. 288.
7. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 7 (20) сентября 1908. – № 36. – С. 319.
8. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 26 октября (8 ноября) 1908. – № 43. – С. 560.
9. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 2 (15) ноября 1908. – № 44. – С. 592.
10. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 16 (29) ноября 1908. – № 46. – С. 656.
11. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 23 ноября (6 декабря) 1908. – № 47. – С. 687.
12. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 1 (14 февраля) 1909. – № 5. – С. 153.
13. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 5 (18 февраля) 1909. – № 14. – С. 452.
14. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 4 (17) апреля 1910. – № 14. – С. 451.
15. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 23 августа 1887. – С. 8–14.
16. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 25 июня 1889. – С. 14.
17. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 29 декабря 1891. – С. 19.
18. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 19 января 1892. – С. 23.
19. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 7 июня 1892. – С. 4–5.
20. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 18 июня 1897. – С. 31.
21. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
22. Державний архів Чернігівської області, ф. 138, оп. 2, спр. 2, 43 арк.
23. Записки КОРТО. – 31 декабря 1894.
24. Киевлянин. – 10 декабря 1891. – С. 5.
25. Киевлянин. – 7 апреля 1895. – С. 4.
26. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (далі – РГИА), ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л.
27. РГИА, ф. 174, оп. 1, д. 5, 450 л.
28. Толпыгин М. А. Развитие и усовершенствование сахарной промышленности за последние двадцать пять лет с 1871 по 1895 гг. / М. А. Толпыгин. – К., 1896. – 291 с.
29. Феценко-Чопівський І. Цукрова промисловість України / І. Феценко-Чопівський. – К., 1918. – 237 с.

Николай Москалюк**ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ УКРАИНСКОЙ САХАРНОЙ ПРОДУКЦИЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.**

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей сбыта украинской сахарной промышленности на внешние рынки во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: сахарная промышленность, губерния, Российская империя, торговля, рынок.

Mykola Moskalyuk**EXTERNAL TRADE OF UKRAINIAN SUGARY GOODS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES**

The article is dedicated to the key problems of the investigation of peculiarities of the sale of Ukrainian sugar industry on external markets in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Key words: sugar industry, province, the Russian empire, trade, market.